

האנדרטה לאסון המסוקים ופרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום

מיכאל פייגה

הקדמה: מול אנדרטת אסון המסוקים

האנדרטה לזכר אסון המסוקים ממוקמת בצד הכביש מקריית שמונה אל רמת הגולן, במקום שנפל אחד משני המסוקים. האנדרטה מנציחה את התאונה הקשה ביותר, צבאית או אזרחית, בתולדות ישראל, ובה נספו 73 חיילים בהתנגשות שני מסוקים בדרכם ללבנון. האסון אירע ב־4 בפברואר 1997, והאנדרטה נחנכה ב־13 בפברואר 2008 – 11 שנים לאחר האסון.

המרחב של האנדרטה נחלק לשניים. במקום שהתרוסק אחד המסוקים ניצב עץ על פלג מים, ובמקום הוצבו ספסלים, חלוקי אבן עם שמות ההרוגים, ולוח מתכת שעליו נכתב 'לזכר 73 ארזי הלבנון'. המקום המוצל והשקט מאפשר התבודדות עם זכרם של החיילים, ומזמין קבוצות להגיע ולהתכנס, לקרוא קטעי שירה ולשוחח. פרקטיקת הנצחה שהתפתחה במקום היא להניח אבן, תמונה או נר על חלוקי האבן.

מרחב הנצחה שני מצוי מחוץ לחורשה, והוא שדה רחב ידיים ובו כמה אובייקטים של הנצחה העומדים בנפרד: ברכת מים ובתוכה אבני בזלת חלקות עם שמות החיילים, מוקפת 73 אבנים גדולות (עד כ־14 טון) מוצבות בעיגול. האבנים מונחות על דשא, ובו שתולות כלניות הפורחות בחודשי החורף. המים זורמים מתוך הברכה דרך תעלה אל בור באדמה, ומתערבלים לתוכו ברעש. הסימבוליקה השולטת באתר היא של מרחף המסוק: המים בברכה, האבנים מסביב, המים בברכת הניקוז – כולם מרמזים על כלי התחבורה שבו נהרגו החיילים, והקול בברכת הניקוז מזכיר אף הוא את רעש המדחף. כלילה האורות ליד התעלה דומים למסלול נחיתה. עם זאת, הסימבוליקה מרומזת ועדינה, ויכול מבקר להגיע אל האתר ולא להבין את המשמעות שהעניקו לו יוצריו. המבקר ודאי יתקשה להבין את

* ברצוני להודות למורן בן־שוען ולעדי ברקו, שעבודתן בסמינר בהנחייתי תרמה למחקר, למור דבורקין על עזרתה, ולקוראים האנונימיים על הערותיהם המועילות.

שאפשר לראות רק במבט מלמעלה: המרחף הגדול של הברכה, עם תעלת האבן, והמרחף הקטן של ברכת הניקוז מזכירים בצורתם מסוק ענק המרחף מעל אזור האסון. בין שני מרחבי הזיכרון הללו מוצבת אבן גדולה. על צדה האחד מסופר האירוע, ואילו על צדה האחר רשימת ההרוגים בסדר אלפביתי, ועם דרגתם הצבאית. האנדרטה בכללותה מורכבת ממוטיבים שונים, המוכרים באנדרטות ישראליות: אבן, מים זורמים, פרחים, עץ, נחל ושמות הנופלים. האנדרטה גדולה ומורכבת, אך תמטית אין היא שונה מאנדרטות ישראליות אחרות.¹ היא מעניקה ייצוג לאירוע היסטורי טרגי במלחמת לבנון הראשונה, והורי החיילים שנהרגו הם שיזמו את הקמתה. גם אם אינה מיועדת לכך, אפשר לראות בה גם אנדרטה למלחמת לבנון כולה: במרחב הישראלי היא הביטוי הפיזי הבולט ביותר למלחמה זו. במלחמה הארוכה השתמשו רבות בביטוי 'ברווזים במטוח' לבטא את מצבם המסוכן והפסיכי של חיילי צה"ל באזור הביטחון בדרום לבנון, ואסון המסוקים, אף שנגרם מטעות אנוש ומתנאי מזג אוויר, ולא מאש אויב, מגלם חוויה רחבה, מעין מטונימיה למלחמת לבנון כולה.

תהליך ההקמה הארוך של אנדרטת המסוקים מבטא שינוי עקרוני שהתרחש בשדה ההנצחה הישראלי, והוא הפרטתה של ההנצחה. הורי החיילים שנספו באסון הם שיזמו את הקמת האנדרטה, דאגו לתכנונה, למימון והקפידו על הבנייה, ואף הקימו עמותה ציבורית לשם כך. הגופים המסורתיים, שתפקידם לנווט את שדה ההנצחה הישראלי, ובהם היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, מילאו לכל היותר תפקיד שולי ומלווה. מאז ראשית המדינה, שיתוף-פעולה ומתח מאפיינים את יחסי ההורים השכולים עם ממסד הביטחון, יחד עם הרשות המקומית,² אך כפי שאראה במאמר, מוטיב הפרטה בלט במיוחד במקרה הזה. אפשר לנתח את האנדרטה מכמה וכמה היבטים, למשל האסתטיקה והסמיוטיקה שלה או ייצוג מלחמת לבנון בחברה הישראלית. מאמר זה יתמקד בשינוי שחל בשדה ההנצחה עם הכניסה המסיבית של הפרטה, ובמקביל הנסיגה של המדינה מאחריות לנושאים כלכליים ותרבותיים.

הפרטה נעשתה מילת מפתח בדיון בשינויים המתרחשים בישראל מאמצע שנות השמונים של המאה ה-20. בעקבות תהליכי הגלובליזציה גברה יכולתו של ההון הגדול לנוע אל מחוץ לגבולות המדינה, ומדינות מנסות מגוון אמצעים לשמר את ההון בתחומיהן. נוצר מאזן כוחות חדש, שבו מדינת הרווחה הולכת ונחלשת, וההון הלאומי הולך ונצבר בידיים פרטיות. תהליך זה, המגובה בתאוריות כלכליות נאו-ליברליות, מעביר לידיים פרטיות מפעלים ותשתיות, מחליש את מעמדם של בני המעמדות הבינוניים והנמוכים, ומביא בעקבותיו פערי שכר ורכוש הולכים וגדלים. יכולתם של בעלי ההון לשנות את אתרי השקעתם מקשה את ארגונה של מחאה יעילה נגדם. תהליך הפרטה נהפך לאחד

1. על אנדרטות ישראליות והסימבוליקה שלהן ראו: אסתר לוינגר, אנדרטאות לנופלים בישראל, תל-אביב 1993; אילנה שמיר, הנצחה וזיכרון, תל-אביב 1996.
2. שמיר, שם.

המוקדים העיקריים של הדיון הביקורתי בישראל לנוכח הרדיקליות של המעבר ממדינת רווחה שוויונית יחסית, אל כלכלה קפיטליסטית נאו-ליברלית, שהגבירה מאוד את אי-השוויון החברתי.³

לקפיטליזם המאוחר וכן לתהליך ההפרטה יש היגיון תרבותי המלווה אותו, מעניק לו לגיטימיות ומקל את התגברותו על מכשולים. מעבר לתאוריה כלכלית נאו-ליברלית, תפיסה אינדיווידואליסטית, הטלת האחריות לעוני ומצוקה על הפרט, ההון הגדול מבקר ומפרק את האידאולוגיות הגדולות, המציבות בלמים ערכיים בפני צבירת הון. בהקשר הישראלי, הכוונה היא בעיקר לביקורת על הסוציאליזם, ביקורת שעם עוד סיבות גרמה לקריסתה של מפלגת העבודה. אבל לחצי ההפרטה הגיעו גם לרכיבים מרכזיים באתוס הלאומי.⁴ המחקר על השכול ממחיש עד כמה חדרו תהליכי ההפרטה אל הפרקטיקות הקולקטיביות ביותר. השכול הוא מוקד לאומי, המאחד סביבו את עיקר הקהילה היהודית-הציונית בארץ. סביבו מתקיימים טקסי הסולידריות המרכזיים של החברה הישראלית, ובראשם יום הזיכרון לחללי צה"ל. תהליך הפרטתו של השכול מעיד, הרבה יותר מההפרטה של תחומי חיים כלכליים ואזרחיים אחרים, על השינוי הרדיקלי שמביאים תהליכי הגלובליזציה וההפרטה לציבוריות הישראלית.

במאמר זה רצוני לצעוד עוד צעד ולטעון, כי בעוד השכול עבר תהליך הפרטה, ופרשת ההקמה של אנדרטת המסוקים ממחישה זאת, הנחות היסוד הכרוכות בתרבות השכול הישראלית מציבות בכל זאת חסמים עקרוניים בפני מיצוי התהליך, מגבלות שאין ביכולתם של תחומים מוסדיים אחרים להציב. הדבר נובע מכך שהשכול הלאומי, בשונה מחברות כלכליות, ובכלל זה התשתיות הלאומיות הבסיסיות ביותר, הוא 'לאומי' מעצם מהותו וטיבו, ולכן אינו ניתן להפרטה מלאה. מצד אחד, ההורים אינם מוכנים לוותר על תפקידה של המדינה, כי בכך ירוקנו את משמעות הנפילה של בניהם מתוכן משמעותי; מן הצד האחר גם המדינה ומוסדותיה, שלעתים מקדמים תהליכי הפרטה, נאבקים בהפרטה של השכול. דווקא ריבוי הדוגמאות של שכול מופרט בפרשת אנדרטת המסוקים ממחישה באופן אירוני ופרדוקסלי עד כמה השכול זקוק ללאום, ואין הוא מסוגל למצוא משמעות לקיומו בהקשר מופרט. במילים אחרות, בעוד התנועה הציונית ומדינת ישראל כוננו את

3. על תהליכי הגלובליזציה נכתב רבות, והכתבים העיקריים מתחילים להיות מתורגמים לעברית. ראו: זיגמונט באומן, גלובליזציה: ההיבט האנושי, תל-אביב 2002; בנג'מין ברבר, ג'יהאד נגד מק-עולם, תל-אביב 2005. גם הספרות העוסקת בגלובליזציה והפרטה בישראל הולכת ומתרחבת. ראו למשל: אורי רם, הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים, תל-אביב 2005; דניאל דה-מלאך, 'איפה הכיבוש, האפליה והאימפריאליזם? הערות לדיון על השלכות הגלובליזציה בישראל', תיאוריה וביקורת, 35 (2009), עמ' 111-140.

4. על תפקידה של ההפרטה בישראל בפירוק האידאולוגיות הגדולות ראו: דני גוטוויין, 'פוסט-ציונות, מהפכת ההפרטה והשמאל החברתי', בתוך: טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט-ציוני, תל-אביב 2003, עמ' 243-273.

תרבות השכול הלאומית, תרבות זו מחזקת ומשמרת את התפיסה הלאומית לנוכח תהליך ההפרטה המאיים לפרק את החישוקים הקולקטיביים.

שינויים בתרבות השכול הישראלית

שאלת ההנצחה של זכר מלחמות ונופלים זכתה לדיון מחקרי נרחב, ונקשרה בעיקר להתפתחותה של הלאומיות המודרנית.⁵ בתולדות הציונות ומדינת ישראל, בהקשר של מאבק מתמשך עם תנועה לאומית ועם מדינות עוינות, התפתחה תרבות הנצחה עשירה במיוחד, עם משמעויות חברתיות מרחיקות לכת. הצורך במאבק ובהקרבה של צעירים דרש הסבר, הצדקה וסגירה מיתית של האיום מפני נטישה של המפעל הלאומי.⁶ עקב כך נעשתה האדרה של הנופלים בקרב, שבאה לידי ביטוי במספר הרב של אנדרטאות שהוקמו לזכרם, בשירי יום הזיכרון המרובים, ביחס החמור כלפי יום הזיכרון לחללי צה"ל ובמעמדה המקודש של משפחת השכול, ובתוכה בעיקר של אלמנות המלחמה. השכול נחשב לרכיב המאחד את החברה. מחקר קפדני וביקורתי הראה אפילו מובנות בתוך משפחת השכול, למשל הדגשת תפקיד הפלמ"ח ו'ההגנה' על חשבון לוחמים אחרים,⁷ ובייחוד הקיפוח השיטתי רב-השנים של זכר הנופלים ממחתרות אצ"ל ולח"י.⁸ כמו כן נוצרה הייררכיה של דרכי מוות בצבא, שבאה לידי ביטוי בולט בכיתוב על המצבות: נפילה בקרב צוינה במפורש, ואילו מוות במסגרת צבאית הוגדר 'נפל בעת מילוי תפקידו', ומשמעותו הסמלית היתה פחותה.⁹ על אף כל ההבדלים, השכול נחשב סמל מאחד של החברה הישראלית.

5. ספרות כללית העוסקת בזיכרון של מלחמות ובהנצחת חיילים ראו: T. G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper (eds.), *The Politics of War: Memory and Commemoration*, London and New York 2000; Graham Dawson and Michael Roper (eds.), *Commemorating War: The Politics of Memory*, New Brunswick, NJ 2004; George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, New York 1990; Jay Winter and Emmanuel Sivan (eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge 1999
6. דבר זה בלט כבר בנקודת ההתחלה, בספר היזכור משנת 1911, כפי שהראה יונתן פרנקל, 'ספר היזכור' משנת 1911 – הערה על מיתוסים לאומיים בתקופת העלייה השנייה, יהדות זמננו, 4 (1988), עמ' 67-96. על מיתוסים לאומיים, גבורה והקרבה ראו: James E. Young, *The Texture of Memory*, New Haven, CT 1993; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Memory and the Making of National Tradition*, Chicago 1995
7. עמנואל סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991.
8. אורי לבל, הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים 2007.
9. יוסי כץ, לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006, תל-אביב 2007.

תרבות השכול התבססה על שלוש הסכמות רחבות: הראשונה – השכול הוא מחיר הכרחי תמורת קיומם של העם והמדינה, ומשום כך קורבנו של הפרט תורם להישרדות הכלל; השנייה – השכול הפרטי והלאומי משלימים זה את זה, והציבור הישראלי בכללו חש אפתייה, סולידריות וכאב עם משפחות הנופלים; והשלישית – השכול מצוי מעבר לחילוקי דעות פוליטיים. לדברי רוביק רוזנטל, שדן בשלוש ההסכמות הללו, שלושתן קרסו עם המעבר מעידן המלחמות הקונבנציונליות הגדולות אל תקופה של טרור, מלחמות גרילה ומרי אזרחי. השכול אינו נתפס עוד הכרחי, אלא כאסון אישי שלא היה מחויב המציאות, ומשום כך הוא מותח את גבולות הסולידריות הלאומית. המערכת החברתית שנועדה לקשר בין השכול הפרטי והלאומי מעוררת עימותים חוזרים ונשנים – השכול נעשה פוליטי, וצדדים שונים מגייסים אותו למאבקים אידאולוגיים.¹⁰

נוסף על השינוי באופיין של המלחמות, היו גורמים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים מורכבים ששינו את תפקודו של השכול בזירה הלאומית. לטענתה של הסוציולוגית עדנה לומסקי-פדר, הלאומיות הישראלית עוברת שינוי עקרוני, מלאומיות המבוססת על גבורה לכזאת המבוססת על תחושת רדיפה וקורבן. בעקבות שינוי ערכים זה, הולכות ונשחקות ההייררכיות המקובלות של השכול, המדגישות את תפקידו של הלוחם.¹¹ חנה נווה מדגישה את שינוי השיח המלווה את ירידת תרבות השכול ההגמונית. בעבר בלט 'קול האב', המייצג את הלאום ושולח אותו לקרב. כיום מבחינים בשיח הציבורי, האמנותי ואפילו הצבאי, בבולטות של 'קול האם', המדגישה את חשיבות החיים וחותר תחת המיליטריזם והמצ'איוז הגברי, הנקשר לתרבות השכול המסורתית.¹²

התערבותם הפעילה של ההורים בתהליך ההנצחה הפכה להיות גורם מרכזי. הדבר בא לידי ביטוי בתביעתם להיות קול בדפוסי ההנצחה, למשל בכיתוב על מצבות או בעיצוב אנדרטאות, וכן הופיעו כגורם בשיח על משמעותו הפוליטית של השכול.¹³ ההורים ששכלו את בניהם משמיעים קול חזק, ברור ותובעני, וקול זה מפוצל פוליטית ומשרת אידאולוגיות ימניות ושמאליות במידה דומה. השליטה הריכוזית בשכול, שנפגעה ממעורבות ההורים, הוסיפה להיחלש בעקבות שינויים טכנולוגיים, שאפשרו הנצחות פרטיות ביתר קלות. האינטרנט נתן להורים הזדמנות לבטא את עצמם מחוץ לחסותה של המדינה, ויצר

10. רוביק רוזנטל, האם השכול מת?, ירושלים 2001.

11. Edna Lomsky-Feder, 'The Memorial Ceremony in Israeli Schools: Between the State and Civil Society', *British Journal of Sociology of Education*, 25, 3 (2004), pp. 291–305; Idem, 'The Bounded Female Voice in Memorial Ceremonies', *Qualitative Sociology*, 28, 3 (2005), pp. 293–314

12. חנה נווה, בשכי האבל, תל-אביב 1993; הנ"ל, 'פה אני עומד, ניצב ליד האבן: פרטיות ואינטימיות באבל הלאומי', בתוך: מתתיהו מייזל ואילנה שמיר (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב 2000, עמ' 49–76. ראו גם: דן מירון, מול האח השותק, ירושלים ותל-אביב 1992.

13. גרעון דורון ואודי לבל, פוליטיקה של שכול, תל-אביב 2003; אודי לבל, 'מגויסים במותם: הורים שכולים, חשאיות ואתגור ההגמוניה הצבאית', עיונים בתקומת ישראל, 17 (2007), עמ' 267–286.

דפוסים של הייררכיה חלופית, למשל מי שאמון יותר על שימוש בטכנולוגיה זו (מעמד בינוני-גבוה) יכול להשתמש בה ביתר יעילות.¹⁴ הדמוגרפיה המשתנה של השכול בישראל הביאה עמה עימותים מרירים ופגעה ביכולת השכול להוות גורם חברתי מאחד. מאז מלחמת יום הכיפורים היו מלחמות ישראל עם טרור, גרילה, ובתוך סביבה של אוכלוסייה אזרחית היושבת בחלקה במחנות פליטים. הממד המוסרי של לוחמת צה"ל אותגר, וחיילים מצאו את עצמם בבת-משפט ובוועדות חקירה. יתר-על-כן, המלחמות עצמן היו נתונות במחלוקת קשה, שהביאה לידי כך שהורים רבים טענו כי בניהם נפלו במלחמות לא מוצדקות, או במלחמות שהיה צריך לנהל אחרת.¹⁵ מספרם הרב של האזרחים לעומת חיילים, שנפגעו, שחק את ההבדלים ואת הייחוד של החייל הלוחם והמסתער. גם בולטותן הגוברת של קבוצות חברתיות חדשות בכוח הלוחם, בעיקר מזרחים, ציונים דתיים ועולים מברית-המועצות לשעבר, שחקה את תחושת הסולידריות הלאומית הנובעת מהשכול המשותף.¹⁶ על רקע ספרות המחקר העשירה העוסקת בשכול בישראל, ותהליך השינוי שהשכול עובר לנוכח שינויים חברתיים ותרבותיים, מטרת מחקר זה לבחון את מאפייניו ואת גבולותיו של השינוי. אסון המסוקים, עם מספר גדול של הרוגים, התרחש בתפר שבין הזיכרון הלאומי לזיכרון המופרט, בין המלחמה לתאונה, בין ישראל ללבנון. הוא העלה בחריפות סוגיות של זיכרון והנצחה, ובייחוד את השאלה האם להפרטה של השכול יש גבולות, הנובעים מהגיזון של ההנצחה עצמה, ואתם אי-אפשר לחצות בלי שההנצחה תהפוך לחסרת משמעות ולחסרת ערך.

בתפר שבין מלחמה לתאונה: אסון המסוקים והתגובות עליו

מלחמת לבנון פרצה ב-5 ביוני 1982 בעקבות התנקשות בחייו של שגריר ישראל בכריטיניה, אם כי היתה ציפייה בחודשים שקדמו לכך כי ישראל תפעל לפגוע בהתעצמות הצבאית הפלסטינית בדרום לבנון, בייחוד על רקע התגבשותה של ממשלת הליכוד השנייה, עם מנחם בגין בראשה ואריאל שרון בתפקיד שר הביטחון. המלחמה התארכה, והתפניות

14. Liav Sade-Beck, '“We Shall Remember Them All”: The Culture of Online Mourning and Commemoration of Fallen Soldiers in Israel', in: Rachel S. Harris and Ranen Omer-Sherman (eds.), *War and Narrative in Israeli Society and Culture*, Detroit (forthcoming)

15. יורם פרי, 'יחסי חברה-צבא בישראל במשבר', מגמות, לט (1999), עמ' 375-399; Yoram Bilu and Eliezer Witztum, 'War-Related Loss and Suffering in Israeli Society: A Historical Perspective', *Israel Studies*, 5, 2 (2000), pp. 1-32

16. על הדמוגרפיה המשתנה של השכול ראו: יגיל לוי, צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל, תל-אביב 2003.

שאיצעו במהלכה עוררו ביקורת חברתית חריפה והפגנות סוערות. אויבי צה"ל בדרום לבנון התחלפו לאורך השנים, והכינוי 'הבוץ הלבנוני' שדבק בה ביטא את תחושת חוסר התוהלת ואת הסוגיות המוסריות המורכבות. בשנת 1985, בתקופת ממשלת האחדות הלאומית, נסוג צה"ל אל אזור ביטחון בתוך דרום לבנון, שהתפרס לעומק של כמה קילומטרים לאורך הגבול, ומטרתו המוצהרת היתה להגן על יישובי ישראל לאורך גבול הצפון. בשנים של פריסת צה"ל ב'רצועת הביטחון' נהרגו יותר מ-20 חיילים בשנה בממוצע. הלחץ על הממשלה והצבא לצאת מלבנון הלך וגבר, ועיקר הפעילות היתה של תנועות חברתיות, ובלטה בהן תנועת 'ארבע אמהות'. מועמד מפלגת העבודה לתפקיד ראש הממשלה, אהוד ברק, הבטיח לקראת בחירות 1999 להסיג את צה"ל מלבנון, ואכן בשנת 2000 בוצעה הנסיגה בחופזה ובדרך שעוררה ביקורת על 'בריחתו' של צה"ל מלבנון, ושענות בדבר השלכות חמורות על כושר ההרתעה של ישראל.¹⁷

אסון המסוקים היה אירוע מפתח במלחמה בת שמונה-עשרה השנים. נפגעו בו יותר חיילים מאשר בכל אירוע אחר הקשור למלחמה, וזו התאונה הגדולה ביותר בתולדות צה"ל ובתולדות המדינה בכלל. שני המסוקים ועליהם שמונה אנשי צוות ו-65 לוחמים יצאו מאצבע הגליל כדי להחליף חיילים במוצבים שברצועת הביטחון. הסיבה לשימוש במסוקים היתה בטיחותית דווקא: שיירות כלי רכב, הנוסעות לאורך צירי לבנון, נחשבו מסוכנות ומזמינות התקפות של חזבאללה. בלילה גשום וחשוך המריאו המסוקים בלי אורות והתנגשו זה בזה מעל המושב שאר ישוב. מסוק אחד התרסק בקרבת חדר אירוח במושב, והאחר בשדה פתוח. בהתרסקות נספו כל החיילים ואנשי הצוות בשני המסוקים. ממדי האסון התבררו באותו הערב והזעזוע היה קשה, ואף הלך וגבר למחרת עם ההלוויות ההמוניות. הממשלה התכנסה והחליטה על יום אבל לאומי, דמוי ימי הזיכרון, שבו יורדו הדגלים לחצי התורן, יימנע קיומם של מופעי ציבור, בתי העינוגים והתאטראות יהיו סגורים וכלי התקשורת ימתנו את שידוריהם, אם כי הוחלט שלא תושמע צפירת זיכרון. העיתונים דיווחו שלא היה צורך בהחלטת הממשלה – האבל הכבד הביא לידי סגירה מרצון של מקומות בילוי, וישראלים בחרו להישאר בבית. ראשי מדינות שלחו את תנחומיהם, ובלטו מנהיגים ערבים ובהם יאסר עראפת, ראש הרשות הפלסטינית, שבפעם הראשונה שלח ניחומים על חיילי צה"ל שנהרגו. העיתונים ייחדו לאירוע עמודים נרחבים ובהם מוספים מפורטים בסוף השבוע. לדוגמה, בעמוד הראשון של מעריב הופיעו תמונות החיילים תחת הכותרת 'מיטב בנינו' בלוויית שירו של חיים גורי 'הנה מוטלות גופתינו'. רבים הרגישו את החלוקה השוויונית של הנופלים בין קבוצות, מגזרים ואזורי מגורים בישראל. במעריב הוצגה מפה ובה ציון מקומות מגוריהם של החיילים, להמחיש כי לכל אזור בארץ היה ייצוג נרחב.¹⁸ הממד הלאומי הקולקטיבי של האסון גם הודגש בביקורו

17. לא נכתב חיבור מסכם על המלחמה לאורך 18 שנותיה. על מלחמת לבנון בשלביה הראשונים ראו: זאב שיף ואהוד יערי, מלחמת שולל, ירושלים 1984.

18. מעריב, 7 בפברואר 1997.

של נשיא המדינה עזר ויצמן בבית כל אחת מהמשפחות, במעין עלייה לרגל סמלית אל נפגעי השכול. הטענה שאופיו של האסון שולף אותו מתוך הקשרים פוליטיים ומציב אותו כאירוע המעורר סולידריות לאומית ונישא מעל לחילוקי דעות פוליטיים, בלטה מאוד בעיתונות. הפובליציסט אפרים סידון כתב:

הפעם היה זה רק אבל טהור. צער נורא החף מכל רגש אחר. לא היו תחושות נקמה ולא הפגנות זעם, לא צעקות כנגד הממשלה ולא חיפוש מטרות מזדמנות כדי לפרוק את התסכול [...]. שום פוליטיקאי לא חגג על הדם ולא התחייב 'אצלי זה לא יקרה'. הפעם איש אינו יכול לנצל את המצב לצרכיו. אין את מי להאשים ובמי לתלות את הקולר. ונתורו איפוא רק צער וכאב וחוסר אונים נורא.¹⁹

ואולם בה בעת המשיך סידון ועשה את מה שנגדו הוא טען – הפנה אצבע מאשימה כלפי הקבוצה החסרה, תלמידי הישיבות החרדיות. גם הסופר מאיר שלו צייר שסע, שמצדו האחד הנופלים ובהם דרוזים, צ'רקסים, ברוזים וגם בני ישיבות הסדר שעם דרכם אינו מסכים, 'ומן העבר האחר של השסע עומדים, ועתה הם בולטים וכעורים שבעתיים, מי שטפילותם אומנותם – המשתמטים'.²⁰ הפובליציסט ב. מיכאל ציטט חבר שדיבר על משמעותו של הטלפון בימים אלו: 'המכשיר הזה חילק את מדינת ישראל לשני חלקים. חלק אחד פוחד ממנו פחד מוות וחלק אחר – לא'. החרדים, טען הכותב, לא נשרפים במסוקים, רק באוהלה הבטוח של התורה.²¹

מכיוון שזו היתה תאונה צבאית קטלנית במיוחד, ומשמעותה לא ניתנה לה מתוקף הנרטיב הלאומי והצבאי, נעשה ניסיון לחפש פשר שמתוכו ניתן האסון לפענוח, ויותר מכך, לסגור משמעויות מסוימות שלא היו נוחות לכותבים ופרשנים. בלט במיוחד הניסיון למנוע את האסון מלשמש זרז לתביעות שהחלו מופיעות בהדרגה בשיח הפוליטי הישראלי, להוציא את זה"ל מלבנון. לטענת כותבים רבים, האסון היה אקראי, ולא היה קשור כלל למקום ולהקשר שבו אירע. פורום יישובי קו העימות בצפון הוציא הודעה לשיקול דעת בוויכוח על פינוי חד-צדדי של זה"ל מלבנון.²² אחרים הזכירו, שתאונה מעין זו יכולה לקרות במקומות אחרים, ולראיה, אכן היה בצה"ל אסון קודם בבקעת הירדן בשנת 1977, שנספו בו 54 לוחמים. שלום רוזנפלד כתב במעריב: 'אבל החיים ימשכו. כי אין ברירה. הם ינועו כמקודם: על הציר של רצועת הביטחון של לוחמים בחזית ו"רצועת האלכסון" של חברה הנתנת בעורף'.²³ למחרת האסון כתב יוסף (טומי) לפיד בדבר המערכת של מעריב והגדיר את האסון 'טראומה לאומית':

19. אפרים סידון, 'קצת אחרת', שם.
20. מאיר שלו, 'קרעי מחשב', ידיעות אחרונות, 7 בפברואר 1997.
21. ב. מיכאל, 'קו מפריד קו מחבר', ידיעות אחרונות, 7 בפברואר 1997.
22. גבי זהר, 'מאות נהרו לשאר-ישוב כדי להתייחד עם זכר הנופלים'. אנדרטה תוקם במקום, מעריב, 9 בפברואר 1997.
23. שלום רוזנפלד, 'חושך על פני התהום', מעריב, 6 בפברואר 1997.

תהיה זו שגיאה קשה, אם אסון המסוקים ישפיע על שיקולים מדיניים. [...] אסור שפוליטיקאים, המצדדים בנסיגה חד-צדדית מלבנון, ינסו לנצל את הדיכאון שהשתרר בעקבות האסון כדי לקדם את ענינם. אין כאן שום 'אמרתי לכם' ושום 'ראו הזהרתיכם'. מה שקרה יכול היה לקרות גם באימונים או בתמרון. האסון לא משמש לקח ולא מלמד על דבר. [...] אין מקום להתארגנות הורים מודאגים, לתנועת מחאה, להפגנות נגד שהותנו באזור הביטחון. אסון המסוקים לא צריך ולא יכול לשמש נימוק או הצדקה לקידום עמדה פוליטית. זה"ל ידע להתגבר על אבדות קשות בעבר. זה"ל לא נבהל, זה"ל לא מתקפל, זה"ל נשאר על משמרתו, כל עוד המצב המדיני דורש זאת.²⁴

מלבד 'סגירת השורות' הזאת, היה גם ניסיון להציב את האסון בשורה של מעשי גבורה, ובלט בכך הסופר איש הימין משה שמיר, שציין כי האסון התרחש בקרבת תל-חי, אתר המיתוס הציוני הגדול. הוא ניסה לערוך 'נורמליזציה' של האסון, להציגו כשלב אינטגרלי בתוך מסכת הגבורה של זה"ל:

מגבעת תל-חי, מן הארי השואג בבית הקברות של כפר גלעדי – יש מרחק צעקה עד גיא הנופלים. יש קו אוויר ישר אל שאר-ישוב. ומיום תל-חי לפני שבעים ושבע שנים יש קו ישיר של אש ודמים וגבורה אל חללי זה"ל של ליל המסוקים. גם אז בתל-חי אפשר היה לומר, והיה מי שאמר, כי אם לא היו שם – הם לא היו נופלים [...] אומרים – תאוונה. מדברים על אסון. כן, טכנית זה נכון. אבל באמת זוהי מלחמה. שבעים ושלושה אחינו ובנינו נפלו במלחמה. הם גיבורי מלחמה. כי הגבורה איננה רק בקרב. הגבורה היא בהליכה לקרב. בנכונות. במסירות הנפש ובמסירת הנפש.²⁵

בהצבת האסון בהקשר משמעותי נשמעו קולות שונים, הנעים מההקשר הנרחב של האסון כמגלם את הגורל הישראלי, להקשר המסוים של האסון כמייצג את הנוכחות הישראלית בלבנון. דוגמה לגישה הראשונה היא דברי דוד אוחנה, שהציב את האסון בהקשר מיתי רחב-היקף, כחלק בעקדה הבלתי-נגמרת, אם כי הפעם בהקשר של ישראל המפריטה את ערכיה ומתקשה להגדיר לעצמה קול ברור:

בעיצומה של הפרטת הישראליות, נחשפנו ללא התראה מוקדמת לרגע מאד טעון ומצמרר בהוויה הנהנתנית שלנו. שני מסוקים נשקו זה לזה והתאינו בתוך חור שחור, ללא עדות, ללא קופסה שחורה, ללא אויב [...] ללא מורשת קרב. האחד צנח בבית הקברות של דפנה, האחר צנח על צימר: מכאן קברות הנופלים של תש"ח ומכאן סמלה של הישראליות הנורמלית העכשווית.²⁶

מן הצד האחר קישר המשורר מאיר ויזלטיר את האסון ישירות לחטא הקדמון של מלחמת לבנון:

24. יוסף לפיד, 'לא למהר', מאמר מערכת, שם.
 25. משה שמיר, 'מרחק צעקה מתל-חי', ידיעות אחרונות, 6 בפברואר 1997.
 26. דוד אוחנה, הישראלים האחרונים, תל-אביב 1999, עמ' 40.

שני מסוקים התנשקו באוויר
מן הנשיקה הזאת נשרו 73 גוויות [...]]
על הבן המתנדב למשימה הלאומית
המשימה המהוללה בת 15 השנים
להפריח בלון המכונה שלום הגליל
על ידי שיגורם אל שדות הקטל בלבנון [...]]
מלחמה בן לא נופלת לה סתם ככה מן האוויר
היא פרי מוחו של טנק מוחות עתיר חזון
לנסיקת המסוקים קודמת נסיקת הרעיון היצירתי
לקטול שבעה זכובים במהלומה אחת ניצחת.²⁷

הסופר א.ב. יהושע לא חזר בביקורתו אל ההחלטה הראשונית לצאת למלחמה, אך קשר את דפוסי האבלות הישראלים לאופייה המיוחד של המלחמה בלבנון, ל'ברווזים במטווח' ולנהנתנות של החברה הישראלית הנמצאת בעורף:

להכריז על אבל לאומי היה קצת מוזר, אולי מוגזם [...]] יש כאן איזושהי תחושת אשמה של החברה, היא הדוניסטית, ונהנית מחיי שלום עד קצות האצבעות, מין תחושת אשמה מתמדת כלפי החיילים, אלה שמכנים אותם 'ברווזים נייחים'. אולי תחושה זו גרמה להחלטה על אבל לאומי. תחושת הסולידריות היתה מלאה מכיוון שהיא נפלה בתפר שבין מלחמה לתאונה. האבל בעקבות התאונה הזאת הוא יותר כבד מאשר אילו למשל היה נופל מטוס של מטיילים ישראלים בדרך לאירופה. כאן שולחים חיילים ללבנון – מין מולך של הגולן שישנה הסכמה להקריב לו כל שנה 23 חיילים – והנה זה עלה יותר.²⁸

מיד לאחר האסון החליט שר הביטחון יצחק מרדכי להקים ועדת חקירה, והציב בראשה את האלוף במילואים דוד עברי, לשעבר מפקד חיל האוויר. הוועדה הגישה בתוך ימים מספר דוח ביניים וקבעה שאין אפשרות לקבוע בוודאות את נסיבות התאונה: 'האירועים בשניות האחרונות לפני ההתנגשות יישארו בגדר תעלומה'. הדוח הסופי של הוועדה נשאר חסוי, ובעקבותיו הודחו כמה קצינים ושנונו נוהלי טיסה. כמה מההורים סירבו לקבל את תוצאות החקירה, טענו שחיל האוויר מגן על קציניו, ו-14 הורים פנו לבג"ץ בתביעה לחקירה עצמאית, אך עתירתם נדחתה. שאלת האשמה והאחריות לאסון המסוקים לא נעשתה בעלת משקל ציבורי, וגם ההורים השכולים רואים באסון כוח עליון יותר ממחדל של צה"ל. זה לא היה המפגש היחיד של הורים עם בג"ץ. אחד הביטויים המרכזיים של תהליך ההפרטה העובר על תרבות השכול הישראלית הוא הכיתוב הדיפרנציאלי על מצבות,

27. מאיר ויזלטיר, 'על שבעים ושלושה', ידיעות אחרונות, 6 בפברואר 1997.

28. רותי סיני, 'מירוץ הכאב למרחקים ארוכים', הארץ, 9 בפברואר 1997.

שנפתח עם הצלחת בג"צ וכסלבאום בשנת 1995 (לאחר שהבקשה נדחתה בראשונה ב-1992). מבחינת הנוהג הצבאי, על מצבות הנופלים באסון המסוקים היה אמור להיות כתוב 'נפל בעת מילוי תפקידו'; המועצה הציבורית להנצחת החייל התייחסה לעוצמת האסון ושינתה ל'נפל בעת מילוי תפקידו בתאונת המסוקים בשאר ישוב', ו-15 משפחות תבעו לשנות את הנוסח. אחד ההורים הסביר: 'כאשר [קרוב] מתייחד עם הקבר הוא רוצה לראות את הדברים כתובים, כפי שהיו באמת – לא סתם נניח דבר מאוד שקרי, "נפל במילוי תפקידו". אם הלך למשימה קרבית או היה בדרכו למשימה קרבית, זה מה שהוא מבקש שייכתב'.²⁹ אמנם היה ברור להורים שבניהם לא נפלו בקרב, אך הם ציינו שהבנים גם לא נפלו בנסיעה מנהלתית שגרתית, וביקשו שהדבר יבוא לידי ביטוי בכיתוב שעל כרית המצבה.

הנקודה החשובה ביותר בעבור ההורים היתה, שעל ציון הקבר ייכתב 'אסון המסוקים' ולא 'תאונת המסוקים', ועל כך הם נאלצו לפנות לבג"ץ לאחר שמשרד הביטחון סירב לתביעתם בטענה שכל תאונה היא אסון למשפחות הנפגעות, ושינוי הכיתוב יהיה אפליה בין דם לדם. ההורים טענו שהמונח תאונה מוריד מערך האירוע, ומכיוון שהכיתוב על המצבה הוא חריג מלכתחילה, מן הראוי שיתחשבו בעמדותיהם. הם הוסיפו שהביטוי 'אסון המסוקים' כבר השתרש, ולכן יש להשתמש בו. בפסיקתו באפריל 2001 קיבל בג"ץ את עמדת ההורים: 'המילים "אסון המסוקים", כצירוף העשוי מקשה אחת, נחקקו בתודעת הציבור ועשו את שבעים ושלושה החללים למשפחה אחת, שזה שם המשפחה שלה. מבוקשה של העותרת הוא, בעצם, להחליף כינוי אחד של האירוע בכינוי אחר, שהוא כמדומה, מקובל יותר על הציבור ובוודאי על קרובי החללים'.³⁰

אסון המסוקים קרה זמן קצר לאחר אסון השייטת בלבנון שנהרגו בו 12 חיילים. התגובה הנפוצה לאסונות היתה, שאסור לאפשר להם להשפיע על החלטה שיטתית ורציונלית בדבר המשך ההישארות בלבנון. ואולם בעקבות האסונות קמו תנועות חברתיות, שהבולטת בהן היתה תנועת ארבע אמהות, שתבעו את הוצאת צה"ל מלבנון, ואלה היו גורם מרכזי שהביא לבסוף לידי היציאה מלבנון.³¹ כתב על כך רוביק רוזנטל: 'על מקרה לבנון אפשר לומר שכאן השכול הכריע את המלחמה'.³²

29. המאבק בעניין שינוי השמות מתואר בפירוט אצל כץ, לב ואבן. הציטוט מעמ' 267.

30. תיק בג"ץ 6069/00, מופיע אצל כץ, שם, עמ' 274.

31. על תנועות השלום מפרספקטיבה מגדרית ואזרחית, ביניהן ארבע אמהות, ראו: Sara Helman 'From Soldiering and Motherhood to Citizenship: A Study of Four Israeli Peace Protest Movements', *Social Politics*, 1, 2 (1999), pp. 292–314

32. רוזנטל, האם השכול מת?, עמ' 99.

הצל שלי ואני יצאנו לדרך: רפרטואר ההנצחה בעקבות אסון המסוקים

אסון המסוקים הוסיף ברגע אחד 73 משפחות אל הקטגוריה המכונה 'משפחת השכול'. זו היתה בממוצע קבוצה צעירה למדי – הורים בשנות ה-40 וה-50 לחייהם, שונים במצבם החברתי-הכלכלי, שונים במוצאם ובעלי עמדות פוליטיות מגוונות. לכמה מהם היתה המוטיבציה והאנרגיה להיאבק למען הנצחה הולמת ליקיריהם, ולכמה מהם היו משאבים מתאימים. לרבים מההורים נגרם משבר קשה, נפשי, גופני וכלכלי. אלי כן-שם, שבנו קובי נהרג באסון, היה ליושב-ראש ארגון יד לבנים, ודיווח חמש שנים לאחר האירוע ש-40 אחוז מהמשפחות נקלעו, בהקשר למשבר הנפשי שעברו, למצוקה כלכלית קשה.³³ עם זאת, ההנצחות, הן הפרטיות והן הציבוריות, היו בעלות חשיבות עליונה בעיני רבים מההורים, ואחת התלונות שלהם היתה שמשרד הביטחון אינו מעביר להם די כסף למטרה זו.

נראה כי הסטטוס המורכב של האירוע, בין מלחמה לתאונה, הגביר את המוטיבציה של ההורים לעצב בהתאם לראות עיניהם את הנצחת בניהם. כמה מהמשאבים הסמליים המסייעים לעיצוב הזהות של משפחות שכולות לא עמדו לזכותם. ראשית, בניהם לא נפלו בקרב, ואת היבט הגבורה שבנפילתם היה צריך לכוון באופן מאולץ. שנית, מותם לא היה אינדיבידואלי, והם עצמם לא היו 'סוכנים' (agents) ששילמו מחיר על החלטתם. כל אחד מהחיילים היה חלק בלתי-נפרד מקבוצה גדולה של נספים, שמותו לא היה מובחן מזה של עשרות חבריו. ההנצחה נועדה לציין את האסון ואת הנופלים בו כולם, אך גם לכוון את האינדיבידואליות של הפרט שנספה באסון המוני.

האנדרטה הגדולה שנבנתה על יד קיבוץ דפנה היתה שיא של מפעל מבוזר נרחב, שבו הורים, באופן נפרד או בקבוצות קטנות, השתמשו במלוא רפרטואר ההנצחה הישראלי כדי לקבע את זכר יקיריהם במרחב הגאוגרפי והתרבותי הישראלי. הנצחה קולקטיבית בולטת נוספת היא יום הזיכרון השנתי בבית-הספר 'הר וגיא' בקיבוץ דפנה. האירוע החל ביום הזיכרון הרביעי, ומתקיים מאז כל שנה. תוכנו של יום הזיכרון הוא יום עיון, הנערך בשיתוף משרד הביטחון והצבא, והנושא שלו עוסק בערכי החיילות, פיקוד ומוסריות בהקשרים צבאיים. הטקס המתקיים בסוף יום העיון הוא האירוע הממלכתי המרכזי הנוגע לאסון, ומוזמנים אליו אישים כמו נשיא המדינה, ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל, שגם נושאים דברים. מלבד האנדרטה והטקס השנתי, מספר ההנצחות הקשורות לאסון הוא רב ועולה בהרבה על מספר החיילים ההרוגים. הנצחות אלו כוללות בתי-כנסת, אנדרטאות, ספרי זיכרון, סרטים ודוקומנטריים, אתרי אינטרנט, גני ילדים וגנים בוטניים, שמות רחובות ועוד. אציג כמה מההנצחות הבולטות והמיוחדות, ואתמקד באלה המבטאות את השינויים שחלו בדפוסי ההנצחה בישראל.

33. שרון רופא, 'השנים עוברות – אבל החיים נעצרו', <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,> L-1607609,00.html

מקום הביקור של המשפחות ביום השנה היה עץ האלון העתיק בשאר ישוב, שעליו נפל אחד המסוקים. כבר בשבת שלאחר האסון 'הוכרז' המקום למייצג את האסון, ואלפים שבאו הציבו לידו נרות נשמה, פרחים, פתקים ושירים. 'יש לו לעם ישראל תכונה מוזרה כזו – להפוך אתר אסון למקום עלייה לרגל', ציין עיתונאי שבא למקום.³⁴ לאחר שכל שרידי האסון פונו, העץ נותר כסמל ויזואלי בולט מרגע האסון. בשנה שלאחר האסון אמר אחיו של אחד הנופלים: 'אני מסתכל על העץ שמולנו, והוא לא השתנה במהלך השנה שחלפה. הוא לא מבלבל. הוא נשאר מאז האסון באותו מצב – ענפים יבשים ושחורים שלא פורחים. זה מוסיף סמליות למקום הזה, כאילו כאן, היכן שנפל המסוק – הזמן נעצר'.³⁵ הסימבוליקה של העץ נקשרת לחיים, פריחה וגדיעה, וההורים ציינו שהעץ 'ראה יותר מדי'. שנים לאחר מכן אמרה אם אחת: 'מעל העץ הזה נפלו שלושים חיילים ובהם הבן שלי. בשבילי, כאמא, העץ מדבר יותר מכל דבר אחר. הדם של בני נשפך שם, יחד עם החפצים שלו. במשך שנים עד שקמה האנדרטה היה לנו רק אותו ובשבילי הוא כמו מצבה – כמו הר הרצל'. בהתייחסה לבלבול מחדש של העץ היא אמרה: 'אני זוכרת איך הזדעזענו מזה שהילדים שלנו הלכו ונשרפו על העץ הזה והוא נתן פרי'.³⁶ עם זאת, העץ היה בתוך מושב, בצמוד לצימר, בשטח פרטי, וחברי המושב בנו גדר והקשו על ההורים האבלים לגשת. בשנת 2008 נגדע העץ מסיבות של בטיחות, והדבר עורר מחדש רגשות עזים בקרב ההורים השכולים, שהתנחמו בכך שבימים הימים נחנכה האנדרטה כמקום חלופי שבו יכלו לבקר.

הבחירה בעץ כמוקד של הנצחה תאמה תפיסת הנצחה שהלכה והתמסדה בשנות התשעים סביב אירועי הטרור, והיא לבטא את האבל במקום שאירע האסון, עם אנדרטה שהיא מעשה ירי האבלים עצמם או עצם מהסביבה ש'נכח' בעת האסון. פרקטיקה זו קשורה לשינוי במקומות שמתרחש בהם המוות בשנים האחרונות: מגבולות המדינה, ואף מעבר להם, הוא עובר אל תוך עריה ורחובותיה, מקומות נגישים יותר למשפחות. ההנצחה בעקבות אירועי טרור צומחת 'מלמטה', בלא תיאום עם רשויות ולעתים בסתירה לשימושים מתחרים על הקרקע, מה שיוצר עימותים בין המשפחות השכולות לבין גורמים ממלכתיים, מקומיים ופרטיים בסביבה.

מקומות רבים יותר עוקבים אחרי דפוסי הנצחה ותיקים ונקשרים למקומות מגוריהם של הנופלים. כך, בשנים בטרם הוקמה האנדרטה בצפון נהגו ההורים לבקר בגבעת תום ותומר, חורשה בוטנית ליד קיבוץ נגבה המנציחה שניים מהנופלים, תומר קידר ותום כיתאין. אביו של תומר התייחס לאתר שהקים באופן שמבטא ניכור-מה מתפיסת ההנצחה הצבאית, יחד עם דאגתו להנצחה בעתיד: 'זו לא מורשת קרב, אני בז למושג הזה. זו מורשת חיים. החשש

34. אמיר גילת, 'לגעת בכאב', מעריב, 9 בפברואר 1997.

35. אבי אשכנזי, 'העץ במקום האסון נותר מפויח – ולא מבלבל עוד', מעריב, 5 בפברואר 1998.

36. <http://www.ynet.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrintPreview/1,2506,L-3593876,00.html>

הכי גדול שלי הוא שהגבעה תהפוך לפיל לבן. בגלל זה כמעט לא הקמתי את הגן, אבל לבסוף הערכתי שאנשים ציונים ימשיכו לטפח את המקום'.³⁷

הוריו של אבי אפנר, שהם מהדמויות המובילות בהנצחה, מארגנים מסע לזכרו, הנמשך חודשים בקטעים של שביל ישראל, ומסתיים ביום הזיכרון לחללי צה"ל בצפון, באזור נפילת המסוקים. המסע הראשון התקיים בשנת 2002, ומאז 2006 הוא נעשה מסורת שנתית קבועה. יחד עם ההנצחה לחייל הפרטי, המסע מייצג, כדברי המארגנים, את הרוגי אסון המסוקים כולם, וגם את כל הנופלים במערכות ישראל ובפיגועי הטרור. משפחה יכולה להנציח את בנה בהקדשת קטע מהדרך לזכרו. יום מסע מתחיל במפגש בין הצועדים, שבו הם לומדים להכיר האחד את סיפורו של האחר, ממשיך במפגש לימוד והרצאות של אנשי פוליטיקה ואקדמיה. המסע מיועד ליצור קהילת שיח פעילה של חברים במשפחת השכול, שבמפגשים אינטנסיביים דנה במשמעות הישראליות, ההקרבה ועצם קיומה כקטגוריה מובחנת בחברה הישראלית. המסע אינו מחאה: הצעדה לאורך הארץ, המחקה פרקטיקות ציוניות מסורתיות, מלמדת דווקא על החיבור של קהילה זו לתפיסות לאומיות. שם המפעל, על שם החייל שנפל, הפך לראשי תיבות: אבי – אפשר ביחד – לבטא את המטרה השיתופית של המסע.³⁸

רוב ההנצחות הן פרטיות, במגוון מסורות ההנצחה הקיימות בתרבות השכול הישראלית, עם כמה דוגמאות של יוזמות חדשות, המאפשרות טכנולוגיות שלא היו קיימות בעבר. אריה רוזנברג, אביו של שחר, החליט להמשיך את חייו מתוך הפרספקטיבה של החיים הקטועים של בנו. הוא נסע למקומות שאליהם שאף בנו להגיע, ושיתף קוראים בחוויותיו דרך אתר אינטרנט וספרונים שהוציא. כך הוא מסביר את האיחוד הסימבולי-ממשי שהוא כונן עם בנו:

עצם רעיון הטיוול באוסטרליה נמסך בעורקיי עוד עת הייתי בשליחות של מימוש צוואת בני שחר שנפל באסון המסוקים מעל שאר ישוב 'לשתות כוס מיץ תפוזים גדולה'. המקום הינו – מנאלי, עיר ציורית בצפון הודו כאשר מעליך נמצאת שרשרת רכסי ההימליה ואתה עצמך שותה כוס מיץ תפוזים גדולה. באותו מעמד נדרתי לעצמי כי כל עוד אוכל ויהא בכוחי הרי את שנבצר משחר בני אני אמלא! הדברים אמורים בלראות בעיני/עיניו, להריח באפי/אפו, לשמוע באוזני/אוזנו ולטעום בחיכי/חיכו את כל אותם מקומות מרוחקים מבודדים שהיו מקור בלתי נדלה להתעניינות עבורו ושהיה בדעתו של שחר להגיע לתור וללמוד אותם. כן באותו זמן החלטתי כי בני הקטן יהיה הצל שלי מעתה ממש כמילות השיר של יהודה פוליקר 'הצל שלי ואני יצאנו לדרך'.³⁹

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3360326,00.html> .37

<http://www.avi-beshvil-israel.org.il/misgeret.php> .38

http://www.shaharozenberg.co.il/letters_to_shahar.htm#l .39

שיר שכתב אחד הנופלים, ארו שטרק, נהפך לביטויי החריף ביותר של השינויים המתרחשים בתרבות ההנצחה הישראלית. השיר הולחן במפעל הנצחה שמארגנת תחנת הרדיו גלי צה"ל, הנקרא 'עוד מעט נהפוך לשיר', ובמסגרתו מחברים אמנים מוסיקה לשירים שכתבו חיילים שנפלו. להקת 'כנסיית השכל' בחרה בשיר הזה, שנעשה פופולרי, מוכר ומושמע רבות, בין היתר נוהגים להשמיעו המבקרים באנדרטת אסון המסוקים. ואלה מילות השיר:

שום דבר לא יפגע בי
 שום דבר
 לא אשה לא כדור מחבלים
 שום דבר לא יפגע בי
 כי ככה נשבעתי
 לאחותי, לאחי, להורים.
 ובכיתי בלילות
 ודאגתי בימים
 כי פחדתי שמהו יפגע בהורים.
 וקולו של אבי מהדהד לי בראש
 כבר שנים כשאמר
 אם יקרה לך משהו
 אין לי טעם לחיים, טעם למחר.
 אם אתם עומדים כאן
 היום מעלי, כנראה שלא עמדתי
 בהבטחתי, מצטער, בחיי.

קשה לחשוב על שיר המייצג יותר מהשיר המצמרר הזה את השינוי שחל במעמד הצבא, הגבורה והשכול בישראל, שיר המקבל חלק מעוצמתו מהנבואה המוקדמת של המחבר על דבר מותו. לכאורה אין השיר שונה משירי זיכרון אחרים, שבהם המת־החי פונה אל הנותרים בחיים;⁴⁰ למעשה, הטקסט שלו חתרני, ומבטא פן איקונוקלסטי המייצג חלק נכבד מהאמנות שצמחה בצבא בעקבות מלחמת לבנון. המחבר מבטא אימה קיומית, לאו דווקא לגבי אובדנו, אלא לגבי משמעות האובדן לבני משפחתו. אובדן זה אינו נובע דווקא ממלחמה – לדברי השיר הוא עלול להיפגע מאישה או מכדור מחבלים, ההורג גם אזרחים. הידע על מותו של המחבר, והקשר הידוע בין אימה של הורים לבין נפילת בניהם, הוא שמחבר את השיר לחוויית המלחמה בלבנון, דבר שהשיר לא אומר במפורש, ואפילו מתכחש אליו.

40. מירון, מול האח השותק.

הממד הלאומי נעדר מהשיר לחלוטין, לפחות ברמה הגלויה: מטרת החייל, כפי שמשדרים אליו הוריו ובעיקר אביו, היא להישאר בחיים. לפי השיר כפשוטו, אין המשפחה מייצרת חיילים או שולחת אותם להציל את המולדת, אלא מחדירה בהם נוגדנים, המכוננים בקרבם דווקא את הצורך להימנע מסכנה, ובכלל זה הסכנה הכרוכה בגבורה למען הלאום. עם זאת, השיר גם אינו משתמש בקול החיילים או הנופלים כדי להעביר מסר התובע לשים קץ למלחמות. משתמע ממנו מתח בין החייל לבין משפחתו כשהוא בוחר לסכן את עצמו כקצין ביחידה קרבית, ולכן חש מחויבות להתנצל אם החלטתו אכן תביא את מותו. עם זאת, תביעת המשפחה להימנע מסכנה מייסרת אותו. לכן השיר מבטא ישראל שהיא פוסט-מיליטריסטית ואינדיבידואליסטית, שבה המשפחות משתחררות מאחיזת האתוס הצבאי, ומתבוננות באימה לא מוסווית בצבא הנוטל את בניהן, בלי שתחושת התרומה הלאומית תהווה גורם ממתן בחרדה שהן חשות.

היותו של שיר זה לאחד המושמעים ביותר בימי הזיכרון והיותו בשנים האחרונות אחד השירים הקנוניים של תרבות השכול הישראלית, מפתיעה בהתייחס לתכניו. באופן לא מכוון הגביר צה"ל את האירוניות המרירות הקשורות בשיר כשאסר על הלהקה המבצעת אותו להופיע לפני חיילים, ככל הנראה משום ששניים מחבריה לא שירתו בצבא. בכך רק הדגיש עד כמה השכול עובר הפרטה, והאתוס הצבאי והלאומי מתקשים להתחבר אל השינויים החלים בחברה.

בניית האנדרטה: בין הפרטי והלאומי

בנייתה של אנדרטה ציבורית גדולה ויקרה היא תהליך ארוך רצוף סכסוכים, ואנדרטת המסוקים לא היתה מקרה יוצא דופן.⁴¹ עם זאת, משוואת הכוחות בעיצובן של אנדרטאות שונות היא ייחודית להן, ומיפוי הכוחות שפעלו לעיצובה ולייצורה של אנדרטת המסוקים מלמד על תהליכי ההפרטה שעברה החברה הישראלית. העשור שעבר מאז האסון ועד שהושלמה האנדרטה משקף את הקושי של הקבוצה המובחנת הגדולה ביותר בתוך קהילת השכול הישראלית, משפחות ההרוגים באסון המסוקים, להניע את מוסדות המדינה לסייע לה בתוכניתה. הדומיננטיות של ההורים בתהליך ההנצחה, על חשבון רשויות המדינה, היו לה מחירים משלה. התוצאה היתה שינויים בקבלת החלטה קיבוצית בדבר אופי האנדרטה, הקושי לגייס כספים מגופים מוסדיים והצורך להיאבק עם רשויות ממלכתיות ומקומיות מתוך עמדת חולשה מובנית.

41. מקרה נוסף הראוי למחקר הוא האנדרטה לזכר הרוגי הפיגוע בבית ליד, שאף היא עברה גלגולים רבים. הפיגוע הכפול, שנספו בו 21 חיילים ואזרח אחד, התרחש ב-22 בינואר 1995. במקום הוקמה אנדרטה מאולתרת, ואילו האנדרטה הקבועה נחנכה בשנת 2006 והעבודה עליה טרם הסתיימה. סיפורה של אנדרטה זו, עם הקשרים המורכבים בין ההורים השכולים, משרד הביטחון והמועצה המקומית כפר יונה מזכירים את הקשיים שעברו על מקימי אנדרטת אסון המסוקים.

אנדרטה המתוכננת על-ידי ההורים היא ארטיקולציה של אבל פרטי במרחב הציבורי, דבר שאינו מקובל בכל מקרה על דעתם של הורים שכולים, וגם לא היה מקובל על דעת כל ההורים במקרה הזה. הובילה את המאבק קבוצה מצומצמת, והרוב תמכו פסיבית. כמה בחרו שלא להיקשר לקבוצה. אחד מהם ציין שקבוצת ההורים היא התקבוצות אקראית, המבוססת על אסון ולא על בחירה, ולכן אין הוא מוכן שבנו יוגדר על-ידי רגע מותו: 'אני לא רואה עצמי משתייך לעדר, זה מקרה שבני נפל איתם'. אם אחת ציינה שהחוויה והעיסוק האינטנסיבי בהנצחה קשים לה מדי: 'מבחינתי, המדינה נגמרת בצפון הכנרת'.⁴² רעיון האנדרטה הגדולה צמח כמעט מיד לאחר האסון בפגישה של ההורים, שבחרו ועדה לטפל בנושא. שר הביטחון יצחק מרדכי הציע להם לבחור בהנצחה מצומצמת, שאת אופיה הוא לא פירט, רעיון שהקבוצה דחתה על הסף. רעיונות אחרים שנדחו היו להגדיל את האנדרטה ולצרף אליה מבני ציבור; החשש היה שההורים יתקשו בתחזוק ולא יעמדו בעול הכספי הכבד הכרוך בכך. האנדרטה הגדולה נבחרה בשל היותה רבת רושם, אך גם קלה יחסית לתחזוק.

תחילת העבודה על הפרויקט נדחתה למשך כשש שנים בשל הקושי להשיג זכויות על הקרקע. המיקום הנבחר, אתר התרסקותו של אחד המסוקים, היה צמוד לבית-הקברות של קיבוץ דפנה ובשטח השייך לקיבוץ. חברי הקיבוץ דרשו פיצוי קרקעי הולם בעבור הוויתור על השטח, וכן הציבו תנאים נוספים ובהם רישוי של מסעדה שברשות הקיבוץ ואיסור כניסה של המבקרים דרך אדמות הקיבוץ. ההורים זעמו על התנאים שהציב הקיבוץ. אשר לשביל הגישה אמרה בסרקסטיות אחת האמהות, רעיה אפנר: 'דרשתם שהדרך לאתר ההנצחה לא תעבור בשטחכם, ופירושה המעשי של הדרישה הזו היא שאתם מתנגדים בפועל להקמת האתר במקום המתוכנן – או שמא רצונכם שנגיע למקום ההנצחה במסוקים'.⁴³ טיעונם העיקרי של ההורים נגד הקיבוץ היה, שהחילים נפלו בהגנה על גבול הצפון, ובין היתר בהגנה על הקיבוץ המסורב כעת לאפשר להנציח אותם. האב השכול יהודה רוטנברג הוסיף: 'מדוע מאפשרים לקיבוץ שמקבל תקציבים והטבות לסחוט ממשפחות שכולות? הם שכחו שהחילים שלנו, בנינו, נפלו בהגנה על היישוב שלהם ויישובים אחרים בצפון?'.⁴⁴

הקיבוץ מצא עצמו בעמדת התגוננות לא נוחה והעלה שני טיעונים עיקריים. האחד היה הפניית מותחי הביקורת אל חלקת חללי צה"ל בבית-הקברות של הקיבוץ, הצמוד לאתר האנדרטה. ראש המועצה האזורית אהרון ולנסי אמר: 'לא את אנשי דפנה, שהקריבו את טובי בנייהם במלחמות ישראל, צריך לגנות, אלא את משרדי הממשלה. מי שמטיל דופי באנשי דפנה, מוטב שילך קודם לבית הקברות של הקיבוץ ויראה כמה מבניהם קבורים שם'.⁴⁵ הטיעון השני היה, שהקרקעות שנלקחו הם אמצעי הייצור שלהם, ולכן יש הצדקה

42. שרון גל, '20 דונם של זיכרון', הארץ, 23 בפברואר 1999.

43. איתן רבין, 'מחכים לאנדרטה', מעריב, 14 בינואר 2001.

44. שם.

45. אבי אשכנזי, 'הכאב והזעם', מעריב, 31 באוגוסט 2000.

בפיצוי הולם, למשל הקצאת קרקע חלופית שווה בערכה, או מתן אפשרויות חלופיות לפרנסה. אחד מחברי הקיבוץ אמר: 'יש לנו מעל 400 נפש שאנחנו צריכים להאכיל אותם. האדמה שעליה מדובר היא בסיס לאחד מענפי הכלכלה העיקריים של הקיבוץ'.⁴⁶

הספסור בקרקעות הקיבוץ הצפוני לא היה שונה עקרונית מתופעות דומות שבלטו בקיבוצים במרכז הארץ. שם שימשו האדמות המופשרות, שעברו שינוי ייעוד, לבניית קניונים ושכונות מגורים, וכמה קיבוצים התעשרו מהשינוי. קיבוצי הפריפריה, דוגמת דפנה, עברו אף הם תהליכי הפרטה, אך הקרקע שברשותם לא היתה שוות ערך לקרקעות הקיבוצים השוכנים באזורים של ביקוש גבוה. במקרה זה השינוי בייעוד הקרקע והוצאת הקרקע מידי הקיבוץ שימשו לצורך בנייתה של אנדרטה, אך עקרון ההפרטה דומה, כמו גם הביקורת החברתית שספג הקיבוץ על נסיונו לחלץ פיצוי בעבור הקרקע הלאומית שהוענקה לו בעבר. לבסוף קיבל קיבוץ דפנה קרקע חלופית כפולה בגודלה מהקרקע שוויתר עליה, אך בעלת ערך נמוך יותר מבחינה חקלאית, ונפתחה הדלת להקמת האנדרטה. תכנון אתר ההנצחה נעשה על דעתם של ההורים ובשיתוף-פעולה בינם לבין האדריכלית (שלומית שלמה ממשד א.ב. מתכננים), מעצבי הגינות (חיים כהן וגלעד שרון) והפסל (רמי פלדשטיין). הצדדים מדרווחים על שיתוף-פעולה נרחב והסכמות הדדיות. יועץ בתכנון האתר היה הפסל דני קרוון, שסירב לקחת חלק רשמי בעיצוב האנדרטה בשל היותו קרוב משפחה של אחד הנספים. במהלך הבנייה קרה מקרה שאתגר את הנחות היסוד של השכול המכליל, העומדות בבסיס ההקמה המשותפת של האנדרטה: היא חוללה בכך שהמילה 'ערבי' רוססה על שמות החיילים הלא-יהודים שבה. נציגת המשפחות, רעיה אפנר, הגיבה בסגירת השורות של משפחת השכול: 'החיילים נפלו בשעה שהיו בדרכם להגן על אותם אנשים מכוערים, שחיללו את האנדרטה. פאדי וכמאל, בדיוק כמו הכן שלי, הלכו להגן על התושבים, וזה בכלל לא משנה אם הם ערבים, דרוזים או יהודים'.⁴⁷

ההורים התקשו מאוד לגייס כספים להקמת האנדרטה. אחד הקשיים היה שמשד הביטחון התקשה להגדיר אותם בקטגוריות המנהלתיות המוכרות לו. כספים ניתנים להנצחת יחידות צבאיות, ואילו בעמותת ההורים שקמה כדי להקים את האנדרטה היו נציגים מיחידות שונות. אמנם חלק גדול מהנופלים היו מחטיבת הנח"ל, אך חלק נכבד אחר היו מיחידות אחרות, וההורים הקפידו לאורך כל התהליך על הגדרות מדויקות שימנעו ניכור של הורים אחרים. במעין ביטוי סמלי לשינויים החלים ביחסי צבא-חברה, הגדירה ועדת חריגים של נוהלי היחידה להנצחת החייל את עמותת אסון המסוקים כיחידה נפרדת, 'חיל', וכך נפתחה הדרך להשתתפות ממלכתית במימון האנדרטה. ההורים השתמשו בהגדרה זו לעיצוב זהות קבוצתית, ואף עיצבו 'תג יחידה' מיוחד, שהופיע על חולצות אחידות שלבשו ומכרו בימי הזיכרון.

46. שם.

47. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-1941673,00.html>

חלק אחר מעלות האנדרטה בא מההורים עצמם, שהאמידים יותר הוציאו מכספם, ורבים אחרים לקחו הלוואות לסייע למאמץ. כמה מהקבלנים ויתרו על שכרם. עם זאת, ביום השנה העשירי לאסון המסוקים התברר שחסר סכום של כ-400,000 שקל כדי להשלים את האנדרטה. הרוחות בקרב קבוצת ההורים סערו בעת ההיא גם משום שראש הממשלה אהוד אולמרט החליט שלא לבוא לאזכרה השנתית, והיתה תחושה של נטישה, שהשתלבה ברוח הכללית שלאחר מלחמת לבנון השנייה. אחת האמהות התראיינה ברדיו, והפנתה אצבע מאשימה אל הממשלה, שתקופה כה ארוכה לאסון אינה מאפשרת את סיום המפעל. נחליץ לעזרה ארקדי גאידמק, מהעשירים שבאזרחי ישראל דאז, שהתחייב להשלים את הסכום, ואכן הפקיד מיד את הסכום הנדרש לסיום הקמתה של האנדרטה.

זו לא היתה תרומתו הראשונה של גאידמק, ה'אוליגרך' שלא דיבר עברית אך נשאר זמן רב בכותרות העיתונים, למטרות שהוגדרו לאומיות ובאחריות מדינתית. הוא התנדב לקנות ציוד מיגון לחיילי צה"ל ולהעניק נופש לתושבי שדרות המופגזים. כמי שהיה מסובך בפרשיות כספיות אפלות בעיקר בצרפת, ניסה גאידמק להשיג לגיטימיות למעמדו בישראל באמצעות התחברות לסמלים לאומיים מרכזיים, למשל רכישת קבוצת הכדורגל בית"ר ירושלים. התרומה לאנדרטה, ההתחברות לקדושתו של השכול, נתפסה בעיני רבים כציבור כמניפולציה צינית, וגם המוטבים שקיבלו את הכסף להשלמת מפעלם הביעו אמביוולנטיות. החיילים נפלו בשליחות מדינת ישראל, לא בשליחותו של גאידמק, הם טענו, אך באין מקורות מימון אחרים קיבלו את התרומה, על אף הצל שהיא הטילה על תהליך הקמת האנדרטה. אבירמה גולן, כתבת עיתון הארץ, ראתה בפרשת גאידמק מייצגת את השינוי שחל בחברה הישראלית, ואת תפיסת הנטישה וההזנחה שחש הציבור הישראלי מצד ממשלתו:

הציבור, הרואה לנגד עיניו כיצד נפרמים התפרים האחרונים של אחריות הממשלה על אזרחיה בכל התחומים, ובאיזה קלות חודרים בעלי ההון לכל המערכות וצוברים כוח והשפעה עוקפי פוליטיקה וממשל, מפענח גם את סיפור חללי אנדרטת המסוקים בדרך דומה. אמנם, באתר ההנצחה של משרד הבטחון באינטרנט מוצאים עדיין ש'הנצחה איננה עניין פרטי אלא ציבורי', אך בסיפור הזה, כמו בסיפור החטופים וכמו בסיפור הפקרת העורף במלחמה, תחושת הנטישה וההתפוררות גברו על העובדות, וברוח זו פעלו כנראה ההורים. כך בא הגורם הבולט והיציב היחיד כיום בחברה הישראלית – הכסף – וקנה גם את ההנצחה.⁴⁸

האתר נפתח בשנת 2008 והיה מיד לאחד מאתרי התיירות המרכזיים של האזור. בשל הכניסה החופשית אין סטטיסטיקות של מספרי מטיילים, אך הרושם הוא שרבים עוצרים, אם במיוחד, אם כחלק מטיול רחב יותר בצפון. האתר גם נעשה מרכזי במפת המסעות

48. אבירמה גולן, 'אנדרטה בכסף מלא', הארץ, 14 במרס 2007.

של תנועות נוער, שחניכיהן באים אליו במאורגן, וגם נוצרה בעבורם תוכנית ובה קריאת סקסטים ושמיעת שירים.

בעת כתיבת דברים אלו, עדיין לא תמו המאבקים הקשורים לאנדרטה ולמעמד עמותת ההורים אל מול המדינה והרשויות הממלכתיות. הם עברו לשאלת מימון החזקת האנדרטה. ההורים, שעסקו במשך שנים בתהליך בנייתה של האנדרטה, חשים תסכול וכעס על הקשיים שעמדו בדרכם ועל השנים הארוכות שנמשך התהליך – שהושלם לאחר שצה"ל התפנה מלבנון, והשקט היחסי הנמשך לאורך הגבול העלה שאלות על התחלת שבקורבן הכבד, לאחר אינתיפאדה נוספת ומלחמה נוספת בלבנון, כאשר אסון המסוקים כבר היה לזיכרון רחוק, ומתים חדשים, עם שאלות הנצחה חדשות דחקו מהתודעה את הרוגי האסון משנת 1997.

תדע כל אם עבריינה? הפרטה וגבולותיה

ביום העיון שציין 13 שנה לאסון המסוקים, שהתקיים בבית-הספר 'הר וגיא' בקיבוץ דפנה, הציגה המנחה טלי ליפקין-שחק, אשת תקשורת ידועה וגם רעייתו של מי שהיה הרמטכ"ל בעת האסון, שאלה משותפת לקצינים שבאו לדבר: האם אמירתו הידועה של דוד בן-גוריון מלפני שישים שנה, שתדע כל אם עבריינה שהפקידה את בניה בידי מפקדים הראויים לכך, עדיין תקפה. הקצינים שענו, ובהם סגן הרמטכ"ל אלוף בני גנץ, הרחיבו בעניין תפקידו של המפקד בימינו, הבהירו ערכים, דנו בדילמות ואושרו את הצהרתו של בן-גוריון מאז. בעוד המחקר מראה כיצד השכול נעשה פוליטי, מחאתי וביקורתי, במקרה זה, כמו בשנים שעברו, ביטא יום העיון את ההתחברות של עמותת אסון המסוקים אל צה"ל. אירוע ההנצחה הזה, העיקרי המתקיים ביום ההנצחה, אשר מסתיים בטקס צבאי-ממלכתי, אפשר לצה"ל לדון בסוגיות ערכיות עקרוניות בחסות אירוע שארגנו המשפחות השכולות. השאלה שהציגה המנחה היתה טעונה ביותר בהקשר שהועלתה, ובעיני הורי החיילים ההרוגים היא כבר איבדה את הרלוונטיות שלה. כמה מהם הטיחו בעבר כלפי תחקירי הצבא, שהם לא מיצו את הדין עם מפקדים שאינם ראויים לתפקידם, ואף העלו את קובלנתם אל בג"ץ. קשה לשער מה עבר במוחם של ההורים, ובהם מי שהשתתפו בארגון האירוע, בשמעם את השאלה, בהקשיבם לתשובות השגרתיות של המפקדים, בעוד הם מוקפים מאות חיילים הדומים לבניהם המתים, וכל זה במרחק מאות מטרים ממקום האסון. רוביק רוזנטל הציג תזה חריפה בנוגע לעתיד השכול הלאומי בישראל: 'האינטרס הטבעי של החברה הישראלית היום הוא להמית סופית את אתוס השכול, לפרק אותו לחלוטין לשני יסודותיו: השכול הפרטי יחזור אל המשפחות, יהפוך לטרגדיה ככל הטרגדיות. השכול הלאומי יתמסד לגמרי, יחדל להציק לנו, יקפא בפנתיאונים, באנדרטות ובטקסים'.⁴⁹ רוזנטל

49. רוזנטל, האם השכול מת?, עמ' 10.

מציע אפשרות של הפרטה רדיקלית בעתיד, שבה השכול הפרטי והשכול הלאומי יפנו כל אחד לדרכו. במידה מסוימת מחזק מאמר זה את טענתו: הקושי שנתקלו בו ההורים בהקמת האנדרטה לבניהם, שנמשך יותר מעשור של תסכולים ואכזבות, מלמד עד כמה הם נותרו לבד. על צורתה של האנדרטה הלאומית המנציחה את האסון הם החליטו בכוחות עצמם, חלק נכבד מהמיומן הם השיגו בסיועו של נדבן עשיר, והם נאבקו באינטרסים הפרטיים של הקיבוץ שהחזיק בקרקע שעליה רצו להקים את האנדרטה. קשה לחשוב על דוגמה מובהקת יותר להפרטה של השכול, וזה במקרה שההרוגים לא היו קורבנות אקראיים של טרור או של תאונת דרכים, אלא חיילים בדרכם למשימה שנשלחו אליה מטעם הצבא שגייס אותם. עם זאת, טענתו הפרובוקטיבית של רוזנטל נראית לי מוגזמת. טקס ההנצחה בקיבוץ דפנה, שמוצגת בו באופן סמלי אחדות המטרה בין ההורים, משרד הביטחון והצבא, מראה שעם כל המרירות והעימותים, עדיין קיימים אינטרסים צנטריפטליים חזקים, הדוחפים לכיוון של הלאמה מחודשת. ההורים יכולים להתבודד באבלם, אך הם מעדיפים שהמערכת היחידה המסוגלת להעניק משמעות למות בניהם, שהיא המערכת הצבאית הממלכתית, תמשיך לעשות זאת. כל ביטוי של הפרטה מלווה בשיח המבקר ומתנגד לו: הקיבוץ היה מחויב להיות נדיב יותר, שכן החיילים נפלו למען בטחוננו; כספו של גאידמק אינו ראוי, כי החיילים לא נשלחו מטעמו; הצבא נושא אולי באחריות לאסון, אך שר הביטחון והרמטכ"ל נדרשים להתייצב אל מול ההורים ולספר להם שבניהם נפלו למען מטרה ראויה.

למעמד של משפחות שכולות יש ערך ומשמעות, גם בהקשר של הטבות חומריות, אך בעיקר מבחינת הצבתו של המוות בתוך הקשר שיש בו כדי להעניק לו משמעות. אסון המוסקים, בהיותו תאונה טרגית ובלתי־מוסברת, בהקשר למלחמה שהוגדרה 'כושלת', וחיילי צה"ל כבר תוארו בה כברווזים במטווח, הדגיש את הצורך במתן סיפור מסגרת, שרק הממלכתיות הישראלית היתה יכולה לספק. לפיכך, על אף תהליכי ההפרטה המואצים בכל תחום מוסדי בחברה הישראלית, הזמן שבו יסתגרו בני משפחות ההרוגים באבלן ויתנכרו לקשר ההדוק אל המדינה והלאום נראה עדיין חזון רחוק. מצד אחר, גם המדינה ומוסדותיה אינם ממהרים להסכים להפרטתו של השכול ותובעים את המשך הלאמתו, אף במחיר של עימותים חברתיים מרירים עם הורים שכולים ואף עימותים משפטיים. בעוד לתהליך ההפרטה בכללו, בעיקר בתחומי הכלכלה, יש חסידים ותומכים גלויים, הן בהנהגה הפוליטית הבכירה והן בקרב אנשי תקשורת, אין שיח מפורש המעניק הצדקה והנמקה להפרטה של השכול. המונח הזה לא צמח אצל סוכנים המעוניינים בתהליך הזה, אלא אצל חוקרים ביקורתיים המתבוננים בו מבחוץ, ומגלים עד כמה תהליכים מקרו־חברתיים ומקרו־כלכליים מסתננים אל תוך תחום ההנצחה ומשנים את אופייה.

ההפרטה של השכול היא תוצר לוואי של תהליכי הפרטה אחרים, ושל המערכות התומכות בתהליכים האלה. הפרטה בכלל נובעת מתהליכים חברתיים וכלכליים גלובליים ופנים־ישראליים. תהליך ההפרטה של השכול מתקדם בלי ששני הצדדים העיקריים המעורבים בו, ההורים השכולים ומוסדות המדינה, מעוניינים בו. שניהם נאבקים בו, כל צד מזווית הראייה שלו – ההורים תובעים מעורבות ולקייחת אחריות של המדינה, ואילו

זו תובעת שהם יגבילו את יוזמותיהם הפרטיות, ושיבינו כי הדגשת הפרטיות של דפוס השכול מחירה עלול להיות הפרטה ואובדן ערכו הלאומי של הקורבן. ההקשר המופרט שפועלים בו הצדדים מאיים על ברית האינטרסים ביניהם. כך נפתח מסלול אל בג"ץ של הורים שכולים השואפים לשנות את הכיתוב על מצבת בניהם; טכנולוגיות חדשות אפשרו להורים יוזמות חדשות המורידות מתלותם במדינה; וקיצוצים כלכליים ופיקוח תקציבי מגבילים את המימון של מפעלי הנצחה, ויש אף כאלה שנסגרו.⁵⁰

המשך תרבות השכול המאחדת הוא קריטי לשני הצדדים. ההורים אינם מוכנים לקבל את הנבואה של רוזנטל, שמות בניהם יהפוך לעניינם הפרטי, לא שונה ממוות בהקשרים אחרים. לשם כך הם זקוקים לתמיכת המדינה. בעידן שקיימות אפשרויות הולכות ומתרבות לחמוק מגיוס, המדינה נזקקת יותר ויותר לתמיכתם של ההורים השכולים, המעניקים לתרומה ללאום את ההילה המקודשת. האינטרס המשותף הוא הכוח הצנטריפטלי; אין ערובה לכך שהוא יוכל לגבור על הכוחות הצנטריפוגליים של ההפרטה. השאלה לעתיד היא, האם לקואליציה הבעייתית ובעלת המתחים והסתירות הפנימיות שבין משפחת השכול לבין צה"ל והמדינה יצטרפו עוד גורמים בחברה הישראלית, או שהחברה תמשיך את מסלולה ותותיר את ההורים השכולים בודדים באבלם הפרטי.

50. Udi Lebel and Zeev Drory, 'Undecided Past – National Identities and Politics of Diversity: The Mount Eitan Commemoration Site', *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, 2 (2008), pp. 215-238

